

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2016. – Т. 33-34. – С. 267-273

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2016. – Volume. 33-34. – pp. 267-273

УДК: 323.2 (470+571)

© Ігор Мельничук¹

Основні напрями та зміст процесу оновлення політико-ідеологічних засад Російської Федерації

У статті аналізуються основні напрями та зміст процесу оновлення політико-ідеологічної платформи сучасної Російської держави. Автор зазначає, що нова внутрішньополітична доктрина Росії проникнута ностальгією за статусом могутньої держави, а її основна мета полягає у формуванні гармонійно розвинутої особистості та зміцненні єдності російського суспільства, зокрема шляхом зміцнення громадянської ідентичності. Тому не варто недооцінювати прикладного значення теоретичних напрацювань у культурно-ідеологічній та інформаційній сферах.

У висновках автор наголошує, що у процесі формування єдиного геокультурного світу РФ не висуває функціональної й дієвої ідеології інтеграції, а нинішні російські цивілізаційні та соціокультурні проекти не є привабливими та конкурентно спроможними для суспільств і еліт сусідніх держав, хоча можуть бути використані для консолідації внутрішньополітичної ситуації усередині РФ.

Ключові слова

Політико-ідеологічні засади, Російська Федерація, культурно-ідеологічна сфера, інформаційна сфера, геокультурний світ, громадянська ідентичність.

Main trends and contents of updates political and ideological principles Russian Federation

Nowadays RF have a lot of obstacles. The intense process of globalization, the rapid development of information technology, development of a new instruments of geo-cultural and ideological influence not only lead to problems in the way of expansion of the Russian world, but also to the need to enhance the security of the current geo-cultural space of Russian Federation and design its system concept.

The author notes that the new internal doctrine of RF is penetrated by a nostalgia for a powerful state status. Its main task is to strengthen the unity of society by strengthening civic identity. Therefore we do not underestimate the practical importance of theoretical developments in cultural, ideological and informational spheres.

The ideology which promoted by Russian state media includes the concept of «ruskiy mir» that actually justify claims to territories which are inhabited by ethnic Russians. This idea appeals to the Orthodox fundamentalism, as well as the Eurasian geopolitical and historical myths of permanent confrontation between Russia and the West. The main reason for the success of ideological propaganda – in a primitive but effective substitution of concepts.

In conclusion the author stresses that the process of forming a single geo-cultural world of the Russian Federation does not impose functional and effective integration ideology and current Russian civilization and socio-cultural projects are not attractive and competitive position to societies and elites of neighbor states but can be used to consolidate the political situation inside Russia.

Keywords

Political and ideological principles, Russian Federation, cultural and ideological spheres, information sphere, geo-cultural world, civic identity.

Постановка наукової проблеми. У наш час перед Російською Федерацією постають чималі перешкоди, оскільки інтенсивні процеси глобалізації, швидкий розвиток інформаційних техно-

¹ Доктор політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління, проректор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Україна, Email: i.melnichuk@chnu.edu.ua

логій, формування нових засобів геокультурного та ідеологічного впливу призводять не лише до проблем на шляху розширення російського світу, але і до необхідності посилення безпеки нинішнього геокультурного простору РФ та розробки його системної концепції.

Сучасний геокультурний простір РФ стикається з рядом серйозних небезпек. Одна з них – можлива поступова втрата російської та «руської» ідентичності більшістю російських співтовариств і соціальних страт. Отже, майбутні перспективи Росії, на думку нинішнього російського керівництва, багато у чому залежатимуть від оперативності розвитку довготермінових перспектив бачення своїх просторових, геокультурних образів, формування міцної геокультурної ідеології Росії. Водночас концепція геокультурного простору, який має тенденцію до розширення, принаймні як ми це можемо спостерігати на сучасному етапі, стала основою подібної стратегії розвитку на базі російської культури та російської мови як конструктивних компонентів одного із геокультурних просторів світового значення, яким Росія себе завжди вважала та самоідентифікувала.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання трансформації ідеологічної складової сучасної Російської Федерації поки що не знайшло широкого висвітлення у вітчизняній науковій літературі. Водночас окремі моменти цієї проблеми досліджувалися у контексті аналізу теоретичних основ і прикладних аспектів реалізації Росією такого цивілізаційного проекту як «Русский мир» та особливостям його конструювання на пострадянському просторі².

Автор статті поставив за мету проаналізувати основні напрями та зміст процесу оновлення політико-ідеологічних засад сучасної Російської держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок процесу оновлення ідеологічної платформи управління державою було покладено ще 24 грудня 2014 р., коли Президент РФ В. Путін затвердив «Основи державної культурної політики», який став «базовим документом для вироблення та удосконалення законодавчих та інших нормативно-правових актів Російської Федерації, які регулюють процеси культурного розвитку в РФ, а також державних та муніципальних програм»³. Обговорення цього документу розпочалося ще весною 2014 р. і завершилося формулюванням базових універсальних основ російської культурної політики. На нашу думку, це не декларативний документ, а тому на ряді тез хотілося б зупинитися більш детально. Перш за все варто відзначити, що вже у преамбулі наголошується, що «Державна культурна політика виступає невід'ємною частиною стратегії національної безпеки Російської Федерації»⁴. Для порівняння зауважимо, що в українських стратегічних документах, зокрема «Про основи національної безпеки України»⁵ культура згадується побіжно, а серед національних пріоритетів виключно згадується лише розвиток української мови. На противагу цьому нова російська стратегія «уперше піднімає культуру в ранг національних пріоритетів та визнає її ... гарантом збереження єдиного культурного простору та територіальної цілісності Росії»⁶. «Державна культурна політика Росії охоплює такі сфери державного та суспільного життя, як всі види культурної діяльності, гуманітарні науки, освіту, міжнаціональні відносини, підтримку російської культури за кордоном, міжнародну гуманітарну та культурну співпрацю, а також вихо-

² Градиловский, С., Межуев, Б. (2006) «Русский мир как объект геокультурного проектирования», режим доступу: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/64> (дата перегляду 20 жовтня 2016); Дацюк, С. (2014), «За что воюет Россия?», режим доступу: <http://hvylya.org/analytics/geopolitics/za-chto-voyueto-rossiya.html> (дата перегляду 21 жовтня 2016); Замятин, Д. (2014), «Геокультурное пространство России: ключевые положения, интерпретации и перспективное геокультурное проектирование», режим доступу: <http://geopolitics.by/analytics/geokulturnoe-prostranstvo-rossii-klyuchevye-polozheniya-interpretatsii-i-perspektivnoe#sthash.yVuv7msH.dpuf> (дата перегляду 21 жовтня 2017); Иноземцев, В. (2014) «Русский мир I против Русского мира II», режим доступу: www.vedomosti.ru/opinion/news/29555761/russkij-mir-protiv-russkogo-mira?full#cut (дата перегляду 21 жовтня 2017).

³ Основы государственной культурной политики (2014). Утверждены Указом Президента Российской Федерации от 24 декабря 2014 года, режим доступу: <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d526a877638a8730eb.pdf> (дата перегляду 20 жовтня 2016).

⁴ Там само.

⁵ Про основи національної безпеки України (2015). Редакція від 5 березня 2015 року, режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата перегляду 20 жовтня 2016).

⁶ Основы государственной культурной политики (2014). Утверждены Указом Президента Российской Федерации от 24 декабря 2014 года, режим доступу: <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d526a877638a8730eb.pdf> (дата перегляду 20 жовтня 2016).

вання та самовиховання громадян, просвітництво розвитку дитячого та молодіжного руху, формування інформаційного простору держави»⁷. Заслуговує на увагу визначення культурної політики, яка характеризується через «дії, які проводяться органами державної влади російської Федерації та громадськими інституціями, спрямовані на ... формування особистості на основі притаманної російському суспільству системи цінностей»⁸. Щодо об'єктів державної культурної політики, то вони значно ширші за ті, які розглядаються в українському дискурсі. Так, «об'єкти державної культурної політики – це матеріальна та нематеріальна культурна спадщина, усі види та результати творчої діяльності, система освіти, наука, російська мова та мови народів Російської Федерації, сім'я, системи міжособистісної та громадської комунікації, медійний та інформаційний простір, міжнародні культурні та гуманітарні зв'язки»⁹. Основна мета культурної політики полягає у формуванні гармонійно розвинутої особистості та зміцненні єдності російського суспільства, зміцненні громадянської ідентичності. При цьому акцентується увага на тому, що досягнення цілей та завдань державної культурної політики вимагає не менше, ніж 15-20 років упродовж яких буде сформовано нове покоління.

У тексті документу окремо наголошується на ролі православ'я і багато згадок про роль російської мови, яку необхідно розвивати. Як бачимо, цитований нами документ виокремлює основні складові «руського міра», а тому, як зауважує експерт групи «Інформаційний опір» О. Копитько «не варто недооцінювати його прикладного значення, особливо для використання усередині РФ»¹⁰. Останній факт надзвичайно важливий, оскільки саме «руській мір» у головах мільйонів росіян і громадян інших держав пострадянського простору виступає опорою для Кремля. У цьому контексті стає очевидним, що різноманітні види творчості, поряд з наукою, освітою, виховання тощо виступають лише інструментами для досягнення цієї мети, тобто вони не є самоцінними, а концентрація зусиль у гуманітарній сфері має забезпечити ширококомплексний вплив на особистість. Така позиція цілком зрозуміла, адже без тотального контролю й впливу на свідомість підпорядкувати своїх громадян буде досить важко. Саме тому у Росії громадянська місія культури розуміється як «інструмент передачі новим поколінням моральних, етичних та естетичних цінностей, які складають ядро національної самобутності»¹¹.

У процесі реалізації цієї мети наприкінці жовтня 2016 р. на засіданні Ради при президенті РФ з міжнародних взаємин в Астрахані Президент РФ В. Путін підтримав ідею прийняття закону про російську націю та виокремив це завдання як пріоритетне і яке потрібно реалізовувати без зволікань¹². Лідер «Справедливої Росії» С. Миронов назвав підтриману В. Путіним ідею закону «Про російську націю» першим кроком у «реальному створенні державної ідеології»¹³, а омбудсмен Т. Москалькова заявила, що вважає доцільним проведення дискусії про вилучення заборони на державну ідеологію з Конституції¹⁴. Таким чином Кремль досить активно зондує можливості юридичного оформлення уже сформованої де-факто державної ідеології.

Підтвердженням цього можуть бути слова прес-секретаря В. Путіна Д. Пескова, який, коментуючи ініціативу свого керівника щодо російської нації, повідомив: «Це поки висунуто як

⁷ Основы государственной культурной политики (2014). Утверждены Указом Президента Российской Федерации от 24 декабря 2014 года, режим доступа: <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d526a877638a8730eb.pdf> (дата перегляду 20 жовтня 2016).

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Копитько, А. (2016), «Русский мир 2.0: как будут формировать новое поколение россиян», режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/12638-russkiy-mir-20-kak-budut-formirovat-novoe-pokolenie-rossiyan> (дата перегляду 20 жовтня 2016).

¹¹ Основы государственной культурной политики (2014). Утверждены Указом Президента Российской Федерации от 24 декабря 2014 года, режим доступа: <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d526a877638a8730eb.pdf> (дата перегляду 20 жовтня 2016).

¹² Путин поручил разработать и принять закон о российской нации (2016), режим доступа: https://www.gazeta.ru/politics/2016/10/31_a_10295957.shtml#page4 (дата перегляду 21 жовтня 2016).

¹³ Закон о российской нации – первый шаг к государственной идеологии, режим доступа: <http://mironov.ru/news/zakon-o-rossijskoj-natsii-pervyj-shag-k-gosudarstvennoj-ideologii/> (дата перегляду 10 листопада 2016).

¹⁴ Москалькова предложила референдум по закону о российской нации (2016), режим доступа: www.bbc.com/russian/news-37920988 (дата перегляду 21 жовтня 2016).

ідею, яка була підтримана главою держави, і зараз я би не став вдаватися в деталі. Давайте почекаємо, поки експерти напрацюють цю тему»¹⁵.

Водночас ряд депутатів, чиновників та провладних громадських діячів і експертів у Росії вже зустріли ідею з ентузіазмом. Так, перший заступник керівника фракції «Єдина Росія» у Державній Думі М. Панков заявив, що «єдність російської нації – основа внутрішньої могутності Росії», тому закон актуальний, і його розробка стане відповіддю на очікування людей»¹⁶.

Зрадів подібній появі нового закону і головний раввін Росії Б. Лазар: «Цей закон – символ нового етапу розвитку Росії. Цим шляхом йшло багато держав – від націоналізму до принципу громадянської нації, яка об'єднує усіх мешканців держави, незалежно від їх національності, кольору шкіри або віри»¹⁷ – заявив релігійний діяч в інтерв'ю агентству «Інтерфакс».

Водночас висловлюється чимало і протилежних думок. Так, відомий російський соціолог і громадський діяч І. Ейдман зазначає, що «законодавче закріплення державної ідеології стане свідченням остаточного переходу путінського режиму від авторитарного до тоталітарного. Таке рішення дозволило б Кремлю посилити пропагандистський тиск на населення та одержати необмежені можливості для переслідування інодумців»¹⁸. У сучасних реаліях Кремль не може забезпечити людям економічного процвітання, правової захищеності, упевненості у завтрашньому дні. Замість цього він заганає державу у протистояння зі Заходом, кризу в економіці та військові авантюри. Коли у населення немає раціональних мотивів підтримувати владу, їй (владі) доводиться впливати на суспільство за допомогою емоцій. Для цього у Росії створюються нові та реанімуються старі ідеологічні міфи, які апелюють до колективного безсвідомого. У центрі, як наголошує І. Ейдман, три поняття: «ми», «лідер», «вони». «Ми» – це громадяни Росії, які і повинні стати єдиною «російською нацією». «Вони» – зовнішні і внутрішні «вороги». «Лідер», який допомагає «нам» (росіянам) захиститися від «них» – закономірно, Путін. Образ «ворога» ззовні це США, Євросоюз, Україна. Майже три чверті росіян вважають, що західні держави бажають послабити та принизити Росію. У середині держави ворожі «вони» – представлені різними меншинами, які перебувають за межами «морально більшості» та «агенти впливу Заходу» (опозиціонери-«націонал-зрадники», правозахисники-«грантоїди», ліберали, сектанти, геї, атеїсти і т.д.). Головна причина успіху цієї ідеологічної пропаганди – у примітивній, але ефективній підміні понять. «Путінський режим» підміняється словами «росіяни», «ми». Відповідно ті, хто виступає проти нього, проголошуються ворогами Росії та її мешканців. За таких обставин вороги нинішньої правлячої бюрократії та її корисні інтереси подаються населенню як їх власні¹⁹.

Ідеологія, яка нині пропагується державними мас-медіа включає концепцію «русского міра», яка фактично виправдовує претензії на території, де проживають етнічні росіяни. Вона відсилає до православного фундаменталізму, а також до євразійських і геополітичних міфів про перманентне історичне протистояння Росії та Заходу. Такий стан речей слід доповнити тим, що останнім часом у РФ з'явився новий пантеон історичних персонажів, які підтримуються та просуваються державою. Серед них – жорстокі правителі: князь Володимир, Іван Грозний, Йосиф Сталін. Опитування показують, що багато людей вважають Грозного чи Сталіна кривавими тиранами, але виправдовують їх тим, що вони мовляв принесли користь державі. За допомогою міфотворчості влада намагається нав'язати суспільству систему цінностей, в якій добре і морально все, що в інтересах держави, а фактично – «національного лідера» та його оточення. Зауважимо, що подібну точку зору висловив і відомий російський релігійний діяч діакон А. Кураєв, який наголосив, що основний лейтмотив промови В. Путіна на відкритті пам'ятника князю Володимирі у Москві полягає у тезі «ваша моральність потрібна як засіб для зміцнення

¹⁵ Песков прокомментировал идею закона о российской нации (2016), режим доступа: <https://rg.ru/2016/11/01/peskov-prokommentiroval-ideiu-zakona-o-rossijskoj-nacii.html> (дата перегляду 11 листопада 2016).

¹⁶ Единство российской нации – основа государственности России (2016), режим доступа: <https://er.ru/news/148000/> (дата перегляду 5 листопада 2016).

¹⁷ Главный раввин России поддержал закон о российской нации (2016), режим доступа: www.interfax.ru/russia/535158 (дата перегляду 5 листопада 2016).

¹⁸ Полубота, А. (2016), «Нужна ли России государственная идеология», режим доступа: <http://svpressa.ru/society/article/160918/> (дата перегляду 22 листопада 2016).

¹⁹ Там само.

нашої (влади – виділено І.М.) величі»²⁰. Історична міфологія знову служить справі «виховання мас». За її допомогою суспільству дається настанова на беззастережну підтримку будь-якої влади, якою б вона не була, навіть надзюрсткою та несправедливою.

Подібні критичні зауваження не пройшли безслідно і в кінці 2016 р. стало відомо, що замість закону про єдину російську націю заплановано розробити закон «Про основи державної національної політики». Таке рішення прийняла робоча група з підготовки концепції законопроекту. Причина цього у неготовності суспільства сприйняти ідею єдиної нації. При цьому увага акцентується на тому, що суспільство загалом погоджується із проголошеними цілями національної політики, а дискусії навколо поняття «єдина нація» носять виключно політичний характер.

Таким чином концепція російської нації як єдиної політичної нації викликала дискусію як у владі, так і в суспільстві загалом. У національних республіках висловилися проти через небезпеку, що російська нація стане нацією «русских», а інші народи втратять свою етнічність. Козаки, навпаки, вимагають врахувати у документі «державоутворюючу роль «русского народа», законодавчо визначити статус «русских» та прийняти федеральну програму з їх підтримки. Церква, у свою чергу, потурбувалася про долю «русского міра», у який вона включає усіх «русских», у тому числі і тих, хто проживає за межами Росії. Так, на об'єднуючій ролі «русского народа, мови та культури в «русском міре» наголосив член робочої групи з розробки законопроекту, керівник синодального відділу у взаєминах Церкви з суспільством та ЗМІ В. Легойда.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що на нинішньому етапі розвитку Росія зіткнулася з проблемою самоідентифікації, яка поєднує цінності імперської Росії з окремими складовими радянської спадщини і базується на таких концептах, як «імперія», «архаїчність», «ресентимент», «євразійство», «православ'я» та «Русский мір». Очевидно, що російська політика у гуманітарній сфері модернізується, а тому Україні слід бути готовою до того, щоб уміло протистояти новітньому культурно-комунікаційному тиску з боку РФ. Водночас у цьому контексті важливо наголосити, що у процесі формування єдиного геокультурного світу РФ не висуває функціональної й дієвої ідеології інтеграції, а нинішні російські цивілізаційні та соціокультурні проекти не є привабливими та конкурентно спроможними для суспільств і еліт сусідніх держав, хоча можуть бути використані для консолідації внутрішньополітичної ситуації усередині РФ.

Список джерел

1. Главный раввин России поддержал закон о российской нации (2016), режим доступу: www.interfax.ru/russia/535158 (дата перегляду 5 листопада 2016).
2. Градировский, С., Межуев, Б. (2006) «Русский мир как объект геокультурного проектирования», режим доступу: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/64> (дата перегляду 20 жовтня 2016).
3. Дацюк, С. (2014), «За что воюет Россия?», режим доступу: <http://hvylya.org/analytics/geopolitics/za-chto-vouet-rossiya.html> (дата перегляду 21 жовтня 2016).
4. Единство российской нации – основа государственности России (2016), режим доступу: <https://er.ru/news/148000/> (дата перегляду 5 листопада 2016).
5. Закон о российской нации – первый шаг к государственной идеологии, режим доступу: <http://mironov.ru/news/zakon-o-rossijskoj-natsii-pervyj-shag-k-gosudarstvennoj-ideologii/> (дата перегляду 10 листопада 2016).
6. Замятин, Д. (2014), «Геокультурное пространство России: ключевые положения, интерпретации и перспективное геокультурное проектирование», режим доступу: <http://geopolitics.by/analytics/geokulturnoe-prostranstvo-rossii-klyuchevye-polozheniya-interpretacii-i-perspektivnoe#sthash.yVuv7msH.dpuf> (дата перегляду 21 жовтня 2016).
7. Иноземцев, В. (2014) «Русский мир I против Русского мира II», режим доступу: www.vedomosti.ru/opinion/news/29555761/russkij-mir-protiv-russkogo-mira?full#cut (дата перегляду 21 жовтня 2016).

²⁰ Кураев, А. (2016), «Политическая программа патриарха Кирилла», режим доступу: <http://diak-kuraev.livejournal.com/1391477.html> (дата перегляду 22 жовтня 2016).

8. Копытко, А. (2016), «Русский мир 2.0: как будут формировать новое поколение россиян», режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/12638-russkiy-mir-20-kak-budut-formirovat-novoe-pokolenie-rossiyan> (дата перегляду 20 жовтня 2016).
9. Кураев, А. (2016), «Политическая программа патриарха Кирилла», режим доступа: <http://diak-kuraev.livejournal.com/1391477.html> (дата перегляду 22 жовтня 2016).
10. Москалькова предложила референдум по закону о российской нации (2016), режим доступа: www.bbc.com/russian/news-37920988 (дата перегляду 21 жовтня 2016).
11. Никольский, С. «После империи», режим доступа: www.ng.ru/ideas/2013-10-09/10_empire.html (дата перегляду 20 жовтня 2016).
12. Основы государственной культурной политики (2014). Утверждены Указом Президента Российской Федерации от 24 декабря 2014 года, режим доступа: <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d526a877638a8730eb.pdf> (дата перегляду 20 жовтня 2016).
13. Песков прокомментировал идею закона о российской нации (2016), режим доступа: <https://rg.ru/2016/11/01/peskov-prokomentiroval-ideiu-zakona-o-rossijskoj-nacii.html> (дата перегляду 21 жовтня 2016).
14. Полубота, А. (2016), «Нужна ли России государственная идеология», режим доступа: <http://svpressa.ru/society/article/160918/> (дата перегляду 22 листопада 2016).
15. Проект Россия (2005), режим доступа: <http://projectrussia.orthodoxu.ru/> (дата перегляду 21 жовтня 2016).
16. Про основы національної безпеки України (2015). Редакція від 5 березня 2015 року, режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата перегляду 20 жовтня 2016).
17. Путин поручил разработать и принять закон о российской нации (2016), режим доступа: https://www.gazeta.ru/politics/2016/10/31_a_10295957.shtml#page4 (дата перегляду 21 жовтня 2016).

References

1. Glavnyy ravvin Rossii podderzhal zakon o rossiyskoy natsii (2016), rezhim dostupu: www.interfax.ru/russia/535158 (data pereglyadu 5 ly`stopada 2016).
2. Gradirovskiy, S., Mezhev, B. (2006) «Russkiy mir kak obekt geokulturnogo proektirovaniya», rezhim dostupu: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/64> (data pereglyadu 20 zhovtnya 2016).
3. Datsyuk, S. (2014), «Za chto voyuet Rossiya?», rezhim dostupu: <http://hvylya.org/analytics/geopolitics/za-chto-voyuet-rossiya.html> (data pereglyadu 21 zhovtnya 2016).
4. Yedinstvo rossiyskoy natsii – osnova gosudarstvennosti Rossii (2016), rezhim dostupu: <https://er.ru/news/148000/> (data pereglyadu 5 ly`stopada 2016).
5. Zakon o rossiyskoy natsii – pervyy shag k gosudarstvennoy ideologii», rezhim dostupu: <http://mironov.ru/news/zakon-o-rossijskoj-natsii-pervyj-shag-k-gosudarstvennoj-ideologii/> (data pereglyadu 10 ly`stopada 2016).
6. Zamyatin, D. (2014), «Geokulturnoe prostranstvo Rossii: klyuchevye polozheniya, interpretatsii i perspektivnoe geokulturnoe proektirovanie», rezhim dostupu: <http://geopolitics.by/analytics/geokulturnoe-prostranstvo-rossii-klyuchevye-polozheniya-interpretacii-i-perspektivnoe#sthash.yVyv7msH.dpuf> (data pereglyadu 21 zhovtnya 2016).
7. Inozemtsev, V. (2014) «Russkiy mir I protiv Russkogo mira II», rezhim dostupu: www.vedomosti.ru/opinion/news/29555761/russkiy-mir-protiv-russkogo-mira?full#cut (data pereglyadu 21 zhovtnya 2016).
8. Kopytko, A. (2016), «Russkiy mir 2.0: kak budut formirovat novoe pokolenie rossiyan», rezhim dostupu: <http://sprotyv.info/ru/news/12638-russkiy-mir-20-kak-budut-formirovat-novoe-pokolenie-rossiyan> (data pereglyadu 20 zhovtnya 2016).
9. Kuraev, A. (2016), «Politicheskaya programma patriarkha Kirilla», rezhim dostupu: <http://diak-kuraev.livejournal.com/1391477.html> (data pereglyadu 22 zhovtnya 2016).
10. Moskalkova predlozhila referendum po zakonu o rossiyskoy natsii (2016), rezhim dostupu: www.bbc.com/russian/news-37920988 (data pereglyadu 21 zhovtnya 2016).
11. Nikolskiy, S. «Posle imperii», rezhim dostupu: www.ng.ru/ideas/2013-10-09/10_empire.html (data pereglyadu 20 zhovtnya 2016).

12. Osnovy gosudarstvennoy kulturnoy politiki (2014). Utverzhdeny Ukazom Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 24 dekabrya 2014 goda, rezhim dostupu: <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d526a877638a8730eb.pdf> (data pereglyadu 20 zhovtnya 2016).

13. Peskov prokomentiroval ideyu zakona o rossiyskoy natsii (2016), rezhim dostupu: <https://rg.ru/2016/11/01/peskov-prokomentiroval-ideiu-zakona-o-rossijskoj-nacii.html> (data pereglyadu 21 zhovtnya 2016).

14. Polubota, A. (2016), «Nuzhna li Rossii gosudarstvennaya ideologiya», rezhim dostupu: <http://svpressa.ru/society/article/160918/> (data pereglyadu 22 ly`stopada 2016).

15. Proekt Rossiya (2005), rezhim dostupu: <http://projectrussia.orthodoxy.ru/> (data pereglyadu 21 zhovtnya 2016).

16. Pro osnovi natsionalnoï bezpeki Ukraïni (2015). Redaktsiya vid 5 bereznya 2015 roku, rezhim dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (data pereglyadu 20 zhovtnya 2016).

17. Putin poruchil razrabotat i prinyat zakon o rossiyskoy natsii (2016), rezhim dostupu: https://www.gazeta.ru/politics/2016/10/31_a_10295957.shtml#page4 (data pereglyadu 21 zhovtnya 2016).